

УДК 821.161.2-3.09

МИКОЛА СУР'ЯК

м. Луцьк

suriakmv@mail.ru

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У РОМАНІ ПЕТРА ПАНЧА «ГОМОНІЛА УКРАЇНА»: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ

У статті аналізуються особливості моделювання характеру Богдана Хмельницького та дискурсу влади у романі Петра Панча «Гомоніла Україна». Осмислена тема взаємодії естетичного та соціокультурного контекстів у творенні образу українського гетьмана.

Ключові слова: новий історизм, історичний роман, образ, характер.

В історії української літератури роман Петра Панча «Гомоніла Україна» пройшов шлях від популярності до майже повного забуття трохи більше, ніж півстоліття. Твір побачив світ під такою назвою у 1954 році, а уже на початку XXI століття він поступово зникає із вузівської програми історії української літератури. Однак, на думку С. Єкельчика, він відіграв значну роль у формуванні історичної колективної пам'яті в Україні, адже ідеологічний поворот у цій царині «почався з Богдана Хмельницького, козацького ватажка, який створив першу раньомодерну українську державу і – що було особливо зручно – був головним ініціатором союзу з Москвою 1654 року» [2, 45]. Оскільки Хмельницький мав, по суті, дві соціокультурні моделі інтерпретації – і як «збирач земель руських», і як видатний засновник козацької держави, то випадала можливість його реабілітації як славнодержавотворця та патріота [2, 45–47].

Тема взаємодії естетичного та соціокультурного контекстів у творенні образу Богдана Хмельницького у вітчизняній літературі – мало вивчена, до того ж цікава у контексті новітніх літературознавчих та культурологічних студій П. Нора, Й. Рюзена, С. Єкельчика, Наталії Яковенко та ін. науковців, в яких висвітлюються проблемні питання розвитку України у XX столітті. Аналіз цієї теми не можливий без методологічної моделі, запропонованої представниками нового історизму. Саме у межах дослідницьких практик С. Грінבלата та його прихильників були сформульовані методологічні підходи, які враховують не тільки естетичний вимір художньо-

го твору, але й функціонування категорії «пам'ять» у соціокультурному та романному просторі. І саме у межах такого підходу можна виявити таємниці появи тотальної і тоталітарної, нав'язаної ідеологією національної колективної пам'яті, яка була орієнтована не на національну, а на соціальну ідентичність. Такий процес П. Нора означає як перехід від «історичної свідомості до соціального та культурного самоусвідомлення» [6, 14], а також як функціонування теперішнього, нації та пам'яті у спільному соціокультурному та естетичному просторах. Перший – належить до сфери досліджень соціогуманітарних наук, а другий – до історії літератури та аналізу тих художніх прийомів, які сприяли формуванню у творах та уяві читача нового образу минулого.

Першим на потребу нового трактування образу Богдана Хмельницького відгукнувся О. Корнійчук. Його драма «Богдан Хмельницький», створена 1937 року, задавала тон, тематику і проблематику історичної драматургії, як пише дослідниця у праці «Від модерну до авангарду: жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини XX століття» [8, 526]. Докладний аналіз цього твору Корнійчука подано Н. Кузякіною, Т. Свєрбіловою, В. Хархун. Причому Н. Кузякіна чи не вперше вказала на те, що твору притаманні риси мелодраматичності [4, 37–38], зауваживши, що «п'єса вдалася у форму героїчної романтичної мелодрами з властивими їй рисами» [4, 232]. Т. Свєрбілова ж зосередилася насамперед на аналізові естетичних засад використання ідеологем радянського періоду, своєрідності міфотворення образу гетьмана

у драматургії О. Корнійчука. Дослідниця зазначає чотири міфологеми, які розгортаються в межах моделювання образу гетьмана Богдана Хмельницького: 1) міфологема дружби українського та російського народів, а разом із нею – міфологема прагнення до возз'єднання у спільному союзі; 2) міфологема жертовності, або жертвопринесення; 3) міфологема вождя (відповідно до концепцій, описаних Валентиною Хархун); 4) міфологема ворога [8, 529].

Відтак, історіософська концепція моделювання образу Хмельницького у творі О. Корнійчука орієнтована на ті ідеологеми, які є провідними для соцреалістичної поетики та тоталітарного суспільства, яке прагне до одновимірності й різкого протиставлення свій / ворог, вождь / народ, дружба / вороженча і т. д. Завдяки розгортанню цих міфологем та ідеологем у свідомості читача, глядача п'єси (фільму) формується сукупність сталих історичних образів, на основі яких він моделює власні уявлення про минуле, а відповідно – і майбутнє. Цей процес можна означити як соціалізацію популярних історичних (часом – фольклорних і навіть літературних) персонажів, їх рольові моделі можуть докорінно змінюватися, щоб чітко відповідати відносинам «свій / чужий», «друг / ворог», «вождь / народ» та ін., а також архетипам «герой», «батько», «вождь (лідер)» та інших. Про це свідчить своєрідна зміна акцентів у моделюванні образу «героя» та «вождя», в них поступово нівелюється індивідуальне, натомість акцентується понаднаціональне, жертвне; абсолютизується ідея ієрархічного сходження на вершини влади й підкорення вищій силі (соціальної чи історичній необхідності, потребі, ідеї). На це, до речі, звертає увагу В. Хархун у праці «Митець у каноні»: соцреалістична поезія Павла Тичини 1930–1960-х років», аналізуючи особливості розгортання міфологем ворога, батька, героя та ін. у творчості видатного українського поета [11].

Роман П. Панча «Гомоніла Україна» – яскравий приклада трансформації образу Богдана Хмельницького у межах формування нового ідеологічного дискурсу сприйняття минулого українського народу та формування нових уявлень про історію української нації.

Прикметною є насамперед історія створення твору, який задумувався спочатку як історична повість із назвою «Запорожці», а зрештою стала історичним романом «Гомоніла Україна». Образ гетьмана у творі розкривається поступово: у першій частині фактично гетьман більше поданий через сприйняття іншими персонажами. Козак Верига говорить про Хмеля так: «Потаємний-так, нівроку, сотник Хмельницький!» [7, 36]. Чаплинський характеризує майбутнього гетьмана теж, як хитру людину: «я бачу його наскрізь – чекає тільки слушної години, щоб кігті свої випустити. Потаємний він і хитрий дипломат. Я тільки оце щойно довідався, що він ще в минулому році, після Кумейок, домагався, щоб йому бути під рукою царя московського. Вже тільки за це його треба зігнати з хутора, щоб не мати потім клопоту» [7, 70–71]. А в розмові із Максимом Кривоносом Хмельницький змальований як розважливий й мудрий, однак теж хитрий політик. Розмова розгортається на кількох сторінках і письменник увесь час використовує ремарки біля слів Хмельницького – «Хмельницький нервово тарабанів пальцями по столу, певне, щось думаючи своє» [7, 124], «примружив очі, інтригуючи, спитав» [7, 125], «Хмельницький стежив за ними з лукавою посмішкою» [7, 126] тощо. Крім того, поданий П. Панчем портрет Хмельницького («Несподіване лихо не зігнуло ще цієї кремезної постаті, хіба що широкі плечі трохи опустилися. Довгасте смугляве обличчя було чисто поголене, а чорне, на лоб начесане й високо підрізане волосся на круглій голові ще лисніло, мов вороняче крило. Такі ж були й тонкі вуса під рівним носом. Вони лежали двома скибами довкола упертого рота з чітко окресленими губами. У великих сірих очах на дні світилась думка, яка розумом осявала все лице. [...] Кривоніс подумав про себе: «Оце той і є один, по якому журиться Україна» [7, 123]») вражає не лише зовнішніми характеристиками але й оживлює такі риси характеру гетьмана, як глибокий розум, могутня сила духу, мужність і наснага до подвигу, тонка дипломатичність у діях та думках. Резюме Максима Кривоноса – «Оце той і є один, по якому журиться Україна» – в різних варіаціях буде повторюватися у творі в устах інших

персонажів, тим самим підтверджуючи вибір лідера у різних верствах козаків та визнання цього лідерства навіть поляками.

У моделюванні образу Богдана Хмельницького в першій частині роману «Гомоніла Україна» привертає увагу насамперед той факт, що гетьман подається перш за все через погляд Іншого – козаків, Максима Кривоноса, Чаплинського й Петра Панча (у його авторських коментарях). Ні внутрішніх монологів, ні роздумів гетьмана, ні опису його переживань тощо автор не подає. Більше того – опис його дій теж зведений до мінімум і поданий максимально об'єктивно. До художнього прийому змалювання героя через сприйняття іншого додаються ще й принципи портретування образу Богдана Хмельницького, які в романі мають велике значення, бо саме завдяки їм розкривається образ гетьмана. Відповідно до концепції портретування, запропонованої К. Сізовою [10, 7], у романі Петра Панча зреалізовано принцип ідеалізації та психологізації в образі Богдана Хмельницького, а модель побудови портрету гетьмана можна визначити як деконцентровану. Вона реалізується через смислові поля різних фрагментів тексту, причому компоненти портрета не є рівноправними, а – поєднані складним підрядним зв'язком, в якому чітко простежується вплив ідеологічних міфологем вождя, героя, абсолюту, влади та ворога (друга).

У першій частині роману семантичними домінантами образу Богдана Хмельницького стають його хитрість (причому Чаплинський її означає як підступність, лукавство, а Кривоніс та козаки – як потайний характер, вміння приховати справжні мотиви вчинків та думки від ворога, здатність до глибоких роздумів), дипломатична далекоглядність (зокрема, проявилася у сцені показу документу за підписом Оссолінського та суперечки щодо поїздки Богдана Хмельницького до короля). Портрет та й образ Хмельницького розгортається між двома полюсами «яким його бачать інші (козаки, Кривоніс, поляки) – який він є насправді (у своїх вчинках)». В обох випадках є чітка кореляція між соціальним становищем персонажа та його поглядом на гетьмана. Якщо йдеться про козаків, то це дилема «є лідер у нас чи немає у нас такого

лідера?», що особливо виразно проявилася у мотиві «чи є справжній гетьман у козаків після зменшення козацьких прав і свобод?». Так, діалог кривоноса і Остапа підсумовує і виражає ці дилеми у чітких питаннях: «Коли в нього козацька душа, доки він дулю показуватиме у кишені?; Голову гетьманську має, до самої Вісли міг би дістати булавою. А будемо довше чекати, пани-ляхи кварцяного війська наженуть, що й писнути не можна буде; Без розуму й на сотника б не наставили, але ж і йому болить людська погибель! Чи я його не знаю?» [7, 85]. А сивий козак Покута питає у Максима Кривоноса: «Час уже серце упокорити, а розум на путь праведну направити. Та й де той гетьман, щоб голос його почула Україна? Немає, Максиме, одна луна. Буду молитися, може-таки, бог пошле, щоб віддячив клятим панам-ляхам за нашу кривіцю» [7, 140]. І чує у відповідь, що такий гетьман знайшовся. В іншому місці звістку про такого гетьмана (читай: свого гетьмана, гетьмана – оборонця народу і козаків) озвучує кобзар перед запорожцями: «Козацьке серце має пан Хмельницький: побрав йому підстароста усі вигоди, і живність усю, сина зашмагав, а пан сотник Україною журиться» [7, 299]. Образ Хмельницького у романі Петра Панча моделюється, як мозаїчна і водночас цілісна картина, й оцінка його вчинків іншими має тут найперше значення: письменник показує, як кожен – від звичайного селянина до козака – починає сприймати Богдана як свого, оборонця своїх прав і свобод, виразника своєї волі тощо. Завдяки цьому художньому прийому характер і портрет гетьмана постають у динамічному розвитку, хоча й у чіткій кореляції із «суспільними законами, причинно-наслідковими зв'язками між соціальними явищами і процесами і поведінкою людей, формуванням їх особистості» [10, 54]. Такий тип портретотворення К. Сізова характеризує, як «реалістичний індуктивний»..... [10, 54], у ньому автор йде від часткових проявів якихось ознак, рис характеру – до узагальнених закономірностей. Хитрість, потайний характер Богдана, його дипломатична далекоглядність, які на початку твору виступають частковими рисами, підміченими різними персонажами з різними соціальним становищем,

поступово концентруються довкола провідної закономірності характеру гетьмана, яку Панч розкриває у авторських коментарях-описах по дорозі гетьмана на Січ: «Коли ще місяць-два тому Хмельницькому боліло перш за все хазяйнування Чаплинського на його хуторі, то зараз він уже тільки одним краєм торкався хутора, тепер Хмельницький, як ніколи, побачив, що і вся Україна була в такому стані, як його хутір.. а що на його заклик прийшли на раду, знаючи що таємна, навіть такі козаки, що раніше до жодного заколоту не приставали, це вже само говорить, як наболіла усім шляхетська сваволя» [7, 275]. Масштаб сприйняття соціального горя – від власного, приватного, до всеукраїнського – визначає і масштаб перетворення Хмельницького: від того, хто зазнав приватної соціальної несправедливості, – до того, хто готовий боротися із масштабною, всеукраїнською, несправедливістю. Ця загальна закономірність має виразний ідеологічний акцент: Хмельницький змальований Панчем як оборонець народу і лідер, що очолив народне повстання проти сваволі шляхти. Відтак гетьман постає ідеальним вождем, який піднявся на хвилі народного гніву, зумів почути голос народу, стати «своїм» виразником волі народу.

Принцип змалювання гетьмана через погляд іншого чітко спрацьовує на цю ідеологічну установку. Хмельницький у творі подається як виразник не тільки бунту народу проти шляхти, але й ще однієї волі народу – приєднатися до Москви, щоб спільним фронтом подолати ворога. Одночасно з увиразненням ідеї про те, що Богдан Хмельницький є «своїм» оборонцем для усіх знедолених козаків, поглиблюється і розгортається мотив «дружби між російським та українським народом». Критики 1960–1980-х років вважали його провідним у творі, на цьому наполягав Ю. Кобилецький [3, 44–45, 52], В. Лисенко [5, 577], І. Дузь [1, 111], М. Сиротюк [9; 258, 268–269]. Останній, зокрема, писав, що «відтворення українсько-російських взаємин» – це «одна із провідних ідейно-тематичних ліній роману» [9, 269], а логіка розвитку сюжету, тематики та проблематики твору була чітко орієнтованою на те, щоб «розкрити через конкретні події і живих людей, так би мовити, передісторію Переяславсь-

кої Ради, показати, що приєднання України до Росії було підготовлено самим ходом історичного розвитку» [9, 269]. Образ росіян як «своїх», прихильності гетьмана до Росії як прояв «своїх» рис характеру і чеснот справді є провідною у моделюванні образу Богдана Хмельницького і слугує ще одним засобом ідеалізації цього персонажа. Причому й у цьому випадку йдеться про використання принципу від окремого до загального: від окремих згадок селян, козаків – до спільного бажання і пориву перейти під протекторат російського царя, спільного пориву єднання із російським народом. Так, нарікаючи на важку долю, Гордій чітко озвучує, де їх, колишніх козаків, чи селян чекає краще життя: «...краще на Московію рушати, – сказав Гордій, – там люди закону однакового, і Гуня так зробив, і Острияниця туди втік, а колись, мабуть, і всі так зроблять» [7, 59]. «Чи ж Москва припустить, щоб загинули у неї на очах християнські душі!» [7, 128] – вигукує Максим Кривоніс у діалозі-суперечці із Богданом Хмельницьким.

Одними із улюблених сцен, яким підтверджувалася ідеологічна «правильність» твору П. Панча у критики 1960–1980-х рр. були: репліка жінки Добридни до брата Гната Вериги, якому загрожувала перспектива стати посполитим («Може, в Московщину? Отуди б і я поїхала, татарва вряди-годи навідується, віри однакової, і люди однакові. Оце заходив днями чоловік з Куртини, аж на серці приємно – балакає, а ти його розумієш. Що не так тільки пишуться» [7, 34]); розмова козаків і селян із московськими людьми («той лагідно посміхнеться, інший для годиться зупиниться й перекинеться словом»: «– І церкви у вас є? – питала одна жінка таким тоном, ніби їй було шкода цих людей. – Навіть кам'яні, тьотка, п'ятиглаві! – відказав поблажливим тоном продавець в гостроверхоми капелюсі на голові і з бородою клинцем. – То тільки у вас ніби у хлівах вінчаються.чи ваш цар заступник мужикові, чи такий же, як польський король? ...І хто це вигадав – ваші, наші? Жили ж, кажуть. Купно раніше, – сказав сивий дід» [7, 134–135]); зустріч і дружба росіянина Проня Нікітіна із козаками Мітлою та Півнем.

І кількість мікросцен, діалогів, монологів, в яких озвучується думка про потребу дружби

та єднання російського і українського народів значна, завдяки цьому розгортається ще одна ідейно-тематична лінія: росіянин, Росія, Московщина, російський цар як «свій» та опозиційний до «чужого» ляха, пана, шляхти, польського короля. Привертає увагу й те, що цей ідеологічний контекст розгортається у творі концентрично: наростаючи до кінця роману, спочатку це окремі репліки зневірених у справедливості селян, козаків, далі – думка, артикульована Максимом Кривоносом, Богданом Хмельницьким, а далі – вчинки, які підтверджують цю ідеологеми (від дружби між Нікітіним та Мітлою і Півнем – до промови гетьмана, в якій він озвучує прагнення народів до єднання). Власне, таку логіку розгортання мотиву та ідеологеми дружби народів відтворює і назва твору – «Гомоніла Україна»: бажання возз'єднання із Росією, мовляв виступає як гомін, голос народний, реалізований у вчинках Богдана Хмельницького, козаків та народу і закріплений у Переяславі. До того ж логіка розгортання цього мотиву-ідеологеми цілком відповідає ідеї самонародження цього прагнення народів: із аморфного і неоформленого намагання установити спільність двох націй – до цілковито виразного, задокументованого факту об'єднання росіян та українців. Окреслена інтерпретаційна модель минулого загалом і Переяславської угоди, діяльності Богдана Хмельницького та ін. зокрема чітко відповідає ідеологічним установкам сформульованим напередодні святкування 300-річчя із дня підписання угоди між Богданом Хмельницьким та Бутурліним і суперечила тим уявленням про владу, які побутували у мешканців Гетьманату «з приводу влади й правителів-гетьманів, розсіянні по тогочасних історіографічних творах, панегіриках, проповідях, віршах, окремих листах тощо», які проаналізувала Н. Яковенко [12, 402]. Дослідниця вказує, що постать царя як оборонця народу і «свого» правителя виступає схематичною, абстракцією, а після «Переяславської угоди в обіг входить алегорія «крил протекції» православного царя над Військом Запорізьким і всією «Малою Руссю» [12, 410], яка, швидше, є риторичною метафорою, аніж реальним втіленням. Один із перших висновків Н. Яковенко акцентує на тій

семантиці, якої немає у романі Петра Панча й не було в історіографічних дослідженнях, статтях на історичні теми, підручниках періоду 1960–1980-х рр.: «мешканці Гетьманату зазвичай кваліфікують акт переходу своєї спільноти під сюзеренітет російського царя як перехід «під протекцію», а не підданство, хоч у персональних ситуаціях старшина й називає себе «підданими» царя» [12, 411], а протекція сприймалася як «вільний вибір володаря – із договірно зафіксованими взаємними зобов'язаннями монарха-патрона та війська-слуги» [12, 411]. Цієї колізії у сприйнятті влади, володаря, ворога / свого годі шукати й у радянській історіографії, й у творі Петра Панча. Роман «Гомоніла Україна» попри те, що і назва, і сюжетна канва, і композиційна будова вказували на поліфонічність, подає образ гетьмана і минулого України як гомогенний, не поліфонічний, із використанням риторичних штампів, що нехтують колективною волею війська (Н. Яковенко), «де Божі закони нерозривно переплетені з архаїчними законами вояцького братства, проте описується ця влада у готових формулах, що були вироблені цілком інакшими соціальними практиками і соціальним устроєм» [12, 426].

Семантична революція у формуванні образу гетьмана Б. Хмельницького у такому випадку істотна: Петро Панч відповідно до ідеологічних установок доби трансформує риси характеру персонажа так, щоб вони відповідали вимогам часу. Відтак, історія із переписуванням твору (із повісті «Запорожці» до роману «Гомоніла Україна») не є окремим випадком, а частиною великою соціокультурного процесу усередині Радянської імперії, пов'язаного із підтриманням «метанаративу російського кермування» [2, 22] та формування радянської історичної міфології, в тому числі художніми засобами літератури.

Список використаних джерел

1. Дузь І. Петро Панч. Літературний портрет / І. Дузь. — К.: Дніпро, 1968. — 134 с.
2. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Єкельчик; [Пер. з англ. М. Климчик, Х. Чушак; за ред. М. Климчика]. — К.: Критика, 2008. — 304 с.
3. Кобилицький Ю. Літературні портрети / Ю. Кобилицький. — К.: Рад. письменник, 1958. — 356 с.
4. Кузякіна Н. Б. Нариси української радянської драматургії. Ч. 2 (1935—1960) / Наталя Борисівна Кузякіна. — К.: Рад. письменник, 1963. — 232 с.

5. Лисенко В. Історичний роман Петра Панча «Гомоніла Україна» / В. Лисенко // Панч П. Гомоніла Україна. — К. : Держ. вид-во худ. літ., 1957. — С. 563—577.
6. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П'єр Нора ; [пер. з фр. А. Рєпи]. — К. : ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. — 272 с.
7. Панч П. Гомоніла Україна / П. Панч. — К. : Дніпро, 1970. — 582 с.
8. Свєрбілова Т. Г. Від модерну до авангарду: жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини ХХ століття / Т. Г. Свєрбілова [та ін.]; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — Черкаси : [б.в.], 2009. — 598 с.
9. Сиротюк М. Український історичний роман за 40 років / М. Сиротюк. — К. : Рад. письменник, 1958. — 336 с.
10. Сізова К. Людина у дзеркалі літератури: трансформація принципів портретування в українській прозі ХІХ – початку ХХ ст. / К. Сізова. — К. : НВЦ «Наша культура і наука», 2010. — 356 с.
11. Хархун В. «Митець у каноні»: соцреалістична поезія Павла Тичини 1930–1960-х років / В. Хархун // Слово і час. — 2006. — № 10. — С. 38—51.
12. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ – початку ХVІІІ століття: [вибр. ст.] / Наталя Яковенко. — К. : Laurus, 2012. — 470 с.

MYKOLA SURIAK

Lutck

**THE IMAGE OF BOGDAN KHMELNYTSKY
IN THE NOVEL PETRA PANCH «UKRAINE HAS BEEN YARNING»:
SOCIAL-CULTURAL CONTEXT**

The article analyzes peculiarities of modeling the character of Bogdan Khmelnytskyi and discourse of power in the novel «Ukraine has been Yarning» by Petro Panch. The emphasis is laid on the ideological and aesthetic aspects of Bogdan Khmelnytskyi image representation and forming socio-cultural context of this image perception.

Key words: new historicism, the historical novel, the image of the character.

НИКОЛАЙ СУРЬЯК

г. Луцк

**ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО
В РОМАНЕ ПЕТРА ПАНЧА «КЛОКАТАЛА УКРАИНА»:
СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ**

В статье анализируются особенности моделирования характера Богдана Хмельницкого и дискурса власти в романе Петра Панча «Клокотала Украина». Осмыслена тема взаимодействия эстетического и социокультурного контекстов в создании образа украинского гетьмана.

Ключевые слова: новый историзм, исторический роман, образ, характер.

Стаття надійшла до редколегії 20.10.2016